

М. Гелетій

Інститут світової економіки
і міжнародних відносин НАН України

БАЛКАНСЬКА КРИЗА (1990–2005 рр.) В КОНТЕКСТІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

© Гелетій М., 2007

Досліджено трансформаційні процеси, на тлі яких розгорталася Балканська криза. Розглянуто зовнішньополітичний контекст Балканської кризи та показано як глобалізація, розпад Радянського Союзу, а отже, трансформація, а також інтеграція Західної Європи вплинули на розгортання подій в регіоні.

In this article, there is analyzed the frameworks of the transformation processes of the Balkan Crisis. It revives international background of the Balkan Crisis and demonstrates the influence of globalization, Soviet Union disintegration, and therefore the NATO transformation, as well as Western European integration on the events in the Region.

Балканська криза відбувалася в контексті змін в Європі та в світі загалом. Процеси глобалізації, зростання націоналізму, глобальна криза ідентичності, розпад комуністичних режимів та двополюсного світу дає поштовх до розпаду суспільств, об'єднаних ідеологією або історичним минулим. Революції в країнах Східної Європи, падіння Берлінської стіни та розпад Варшавського Договору вивільнили місце для світового лідера. Незважаючи на те, що завершилось протистояння двох систем, кількість локальних війн та конфліктів не зменшилась.

Зовнішньополітичний контекст Балканської кризи та процеси, в яких розгорталася Балканська криза, аналізують багато науковців, серед них зокрема: З. Бжезінський, С. Гантінгтон, В. Гречанінов, які основну увагу приділяють впливу зміни світового порядку та процесів глобалізації. Н. Хомський, Є. Гуськова, Дж. Говарт намагаються простежити трансформацію НАТО в умовах зміни світового порядку та вплив цих процесів на розгортання подій на Балканах. На відміну від них, О. Крапівін, О. та А. Каракуц, М. Рудяков, С. Федуняк намагаються дослідити Балканську кризу в контексті європейської інтеграції.

У кінці ХХ століття світ зіштовхнувся із змінами в системі міжнародних відносин: глобалізація, розпад Радянського Союзу та європейська інтеграція. На цьому тлі розгортається криза на Балканах, яка загострюється через трансформаційні світові процеси та зовнішні впливи. Ні колишня СФРЮ, ні міжнародне співтовариство не було готове реагувати на виклики, породжені змінами світового порядку.

Глобалізація. У ХХ столітті світ зіштовхнувся з прискоренням транснаціоналізації, посиленням взаємозалежності держав і становленням міжнародного порядку за допомогою ООН та інших міжнародних організацій, а також з явищем, яке можна назвати “розмиванням” державного суверенітету. Міжнародні відносини набули ознак глобальності, а ера глобалізації у взаємовідносинах держав стала замінити еру “холодної війни” [5, с. 58].

Держави перестали бути головними акторами на світовій арені, в результаті чого відбувається ерозія національно-державного суверенітету, що веде до розмивання кордонів між внутрішніми і зовнішніми політичними, економічними, інформаційними та іншими процесами, а також розповсюдження на весь світ західних (передусім американських) стандартів та цінностей.

Швидкий суспільний прогрес, що відбувався в рамках західної цивілізації (як стверджує С. Хантингтон), став підставою поширення її цінності на більшу частину світу. Така ситуація, на думку З. Бжезінського, є одним з найважливіших аспектів глобального панування США: «Культурна перевага є неocenним аспектом американської глобальної могутності» [1].

Захід за допомогою інформаційних технологій намагається створити видимість одностайної думки “світового співтовариства” з того або іншого питання (Сербія С. Мілошевича). Стосовно “непокірливих” застосовуються різноманітні санкції, аж до порушуючих усі принципи міжнародного права військових операцій (стосовно Югославії, під час конфлікту у Косово, навіть без санкції Ради безпеки ООН) [11, с. 12–13].

Посилення взаємозалежності та процеси глобалізації також спричинили появу фундаментально нових тенденцій у світовій політиці. В еру глобалізації, завдяки інтенсивній інформатизації усіх сфер життя, зокрема і військової, та можливостям глобальної комунікації [16, с. 2] регіональні конфлікти чи гуманітарні кризи, де б вони не відбувалися, все активніше доводяться до європейської громадськості. В етнічно неоднорідних федераціях, складові яких утворені за територіально-національними ознаками, відбувається поживлення націоналізму та сепаратизму, що робить їх особливо вразливими.

Хвиля націоналізму, яка перенеслась на багатоетнічні Балкани, викликала вздовж етнічних, культурних та релігійних ліній масштабні рухи за незалежність. В етнічних, культурних та релігійних групах зміцнився дух самовизначення. Наявність в Балканських країнах багатьох ліній розмежування (мовних, конфесійних, культурних), а також спроби національних еліт перевести політичні конфлікти в площину протистояння регіонів та центру стали основою Балканської кризи та військового протистояння. Під тиском глобалізації суб'єкти федерацій все активніше намагаються стати учасниками міжнародних відносин (Словенія і Хорватія на початку 90-х років ХХ ст., а також інші Балканські республіки та Косово) [6, с. 122].

Паралельно відбуваються зміни в ідентифікації народів: на місце ідеологічних, політичних чи економічних відмінностей приходять культурні. Через ці зміни глобальна політика починає формуватися вздовж культурних ліній та цивілізацій, а «на місце суперництва наддержав приходить протистояння цивілізацій» [3, с. 20]. Суспільства, об'єднані ідеологією або історичним минулим, але розділені цивілізацією, або розпадаються (СФРЮ), або перебувають у стані напруженості.

Глобалізація, яка колись вважалась виключно позитивним явищем, оскільки вона давала можливість розповсюдити економічне зростання та демократію на всі частини планети, проявила себе як багатоголова гідра. Втративши свій початковий імідж джерела миру і прогресу, вона поступилася небезпечному періоду хаосу, відсутності порядку та насильства. Вона стала однією з причин виникнення сучасних загроз, інша – нова геополітика: нові форми суперництва між національними державами і політичними ідеологіями, адептами яких стають транснаціональні групи, наприклад, терористичні.

Радикальні зміни в міжнародній системі спричинили також ситуацію, коли сецесія перестала бути табу. В ім'я самовизначення народів міжнародне співтовариство прийняло, зокрема, і розпад Югославії, тобто схвалило «етнічно чисті» держави-нації на Балканах. Сама Балканська криза стала найбільш очевидним прикладом негативних наслідків процесів глобалізації, оскільки сценарії, що продовжують розвиватися на Балканах, зокрема історія Боснії, Косово та Сербії, доводять, що стабільність в нових державах-націях, утворених завдяки балканізації та націоналізму, і надалі залишається примарною. І хоча глобалізація не є безпосередньою її причиною, вона зробила свій опосередкований внесок у ці проблеми і відчуття зростаючого занепокоєння про майбутнє.

Розпад Радянського Союзу і трансформація НАТО. Балканська криза відбувається в контексті завершення протистояння військово-політичних блоків соціалістичної та капіталістичної орієнтацій, назване “холодною війною”, а в результаті цього – встановлення Нового Світового Порядку» [18] на чолі зі США.

Через трансформацію глобальної системи змінюється баланс сил всередині НАТО та Європи: зникає блокове протистояння, а отже, загроза інтересам Заходу, що веде до значного зменшення потреби європейських країн у виконанні НАТО функції колективної оборони [12, с. 381]. Отже, створюється нова конфігурація системи міжнародних відносин, що супроводжується формуванням структур та механізмів безпеки.

В умовах розпаду СРСР та комуністичного блоку країни Центральної та Південно-Східної Європи опинилися у «вакуумі безпеки»¹, який створив сприятливі умови для загострення напруженості, виникнення зон потенційних та існуючих збройних конфліктів [10, с. 14]. В результаті цього модель світової політики часів «холодної війни», яка протягом сорока років виконувала свою функцію, виявилась застарілою, що вимагало початку трансформації однієї з базових концепцій стратегічної стабільності ХХ ст. – ядерного стримування, яка регламентувала відносини між ядерними наддержавами [23, с. 503].

У новій глобальній політиці стрижневі держави витісняють дві наддержави часів “холодної війни”, що виконували роль головних полюсів притягання та відштовхування для інших країн [3, с. 190]. Переможна коаліція здобула можливість розпочати перерозподіл світу на свою користь. «Переможені розплачуються за поразку втратою периферії, а також зміною свого власного інтеграційного статусу в межах світової політичної системи. При цьому інтеграція і дезінтеграція являють собою дві сторони одного й того самого процесу, перебуваючи у нерозривному зв'язку одна з одною» [15, с. 83].

Розпад територіально найбільшої у світі держави створив «чорну діру» в самому центрі Євразії, в результаті чого, вважалось за можливість нарешті забути про небезпеку нової війни на континенті і тим самим зменшити розмір військових витрат [8]. Військова конфронтація на Європейському континенті стала фактично неможливою, саме тому військова присутність НАТО стала розглядатися Францією та Німеччиною як загроза власним стратегічним позиціям. А отже, зник сенс існування Трансатлантичного блоку.

Однак Сполученні Штати Америки швидко зрозуміли, що економічно могутня Європа зможе швидко перетворитися на суперника не тільки в економічній сфері, але й у сфері безпеки. Після розширення ЄС у 2004 р. побоювання Вашингтона тільки посилювалися. Тому НАТО, яка раніше ґрунтувалася саме на американських зобов'язаннях перед Європою захищати її від радянської загрози, почала трансформуватися в Альянс, в якому тепер європейці зобов'язані допомагати США у впровадженні їх глобальної стратегії [22]. Що, своєю чергою, веде до докорінного трансформування політики і структур Альянсу відповідно до глобальних змін політичного та військового середовища Європи і нового характеру загроз безпеці.

Головною лінією стратегії Заходу стає формування монополярної моделі світу на чолі із США, закріплення “статус-кво” і недопущення формування нової геополітичної сили чи блоку, опозиційного до атлантично-мондіалістської ідеології Заходу [4]. Сполучені Штати Америки стали полюсом світової сили і влади. Економічна могутність виявилась необхідним, проте недостатнім фактором формування великих держав і нових полюсів сили. Утвердження монополярного світу з універсальною євроатлантичною системою цінностей значно обмежили вплив і можливості поширення альтернативних систем цінностей — євразійських, ісламських, латино-американських, конфуціанських та ін.

Європа перестала бути пріоритетним регіоном для наддержав (правильніше сказати для єдиної наддержави, яка залишилась – США) [8], а стратегічні інтереси НАТО (і насамперед США) у сфері безпеки опинилися поза межами Європи. Окрім того, з розпадом ОВД СФРЮ втратила роль своєрідного буфера, держави-посередниці, в підтриманні стабільності якої були зацікавлені як

¹Впродовж певного періоду після розпуску Варшавського договору не було структур та механізмів для забезпечення безпеки.

Вашингтон, так і Москва, а отже, тиск зовнішніх факторів на неї різко зріс. Разом з трансформацією міжнародних відносин та відносин всередині великих федерації (СРСР, СФРЮ) відбуваються зміни всередині СФРЮ. Хвиля націоналізму сприяла тому, що країни почали прагнути незалежності.

НАТО починає активно реагувати на нові завдання безпеки та керувати операціями з врегулювання кризових ситуацій на Балканах поза межами євроатлантичної зони «там і тоді, де і коли необхідно» для боротьби з тероризмом. Для вдосконалення своєї спроможності виконувати нові місії Альянс посилює військові ресурси і адаптує їх до нових умов. І коли фактор «холодної війни» перестав виступати укріплювальним аспектом, який укріплює зв'язки між державами-членами НАТО, настав час переглянути стратегічну концепцію Альянсу і цінності, які лежали в її основі. Альянс готовий проводити операції поза рамками статті 5 Вашингтонського договору, що можна розглядати як важливу передумову для досягнення глобальної мети [23, с. 503].

У геополітичному плані Сполучені Штати Америки відчули себе єдиною наддержавою світу поряд з європейським континентом, який перебував у пошуку своєї ролі та ідентичності [2, с. 3] як незалежного міжнародного суб'єкта. Вони перебирають ініціативу Німеччини на Балканах, беруть під свій контроль процес балканської дестабілізації. Їх підтримують Англія та Франція, які неохоче ставляться до посилення впливу Німеччини на Балканах та прагнуть відновити свою колишню роль в цьому регіоні. Паралельно відбувається розширення військового впливу в контексті інтеграції до НАТО Південно-Східної Європи.

США прагнуть усунути можливу конкуренцію Європи, протиставляючи інтеграційним процесам в Європейському Союзі ідею євроатлантичної солідарності, для підкріплення якої необхідні вогнища нестабільності в старому світі [13, с. 156]. Тепер Америка виступає арбітром у справах Євразії, і жодної масштабної євразійської проблеми не можна розв'язати без участі Америки або всупереч інтересам Америки.

Розширення НАТО за рахунок країн колишнього соцтабору також посилює вплив європейських країн у Північноатлантичному альянсі, хоча не треба забувати, що під час трансатлантичної кризи 2003, держави цієї так званої «нової» Європи стали на бік США. Додатковим стимулом стала Косовська криза 1999 р., коли виявилось, що без допомоги США європейські країни-члени НАТО не здатні самостійно провести повноцінну військову операцію.

Європейська інтеграція. На початку 1990-х років відбуваються прискорені процеси об'єднання західноєвропейських країн в спільний ринок. Інтеграційні процеси всередині Європи формують нову конфігурацію системи міжнародних відносин, що, своєю чергою, супроводжується формуванням нових структур та механізмів безпеки. На тлі інтеграційних процесів посиленої інтеграції країн Західної Європи, яка «йі надалі об'єднується, перетворюючись з європейських співтовариств на Європейський Союз і збільшуючи кількість членів з 12-ти до 15-ти» [14, с. 59], відбувається також дезінтеграція СФРЮ та Балканська криза.

У 1991 році країни Європейського Співтовариства зіштовхнулися з розпадом Радянського Союзу та комуністичних режимів в Центральній та Східній Європі. Ці умови відкрили можливість для подальшого розширення Європейського Союзу, у відповідь на що, Європейське Співтовариство вирішило розробити «конструктивні» відносини з Південно-Східною Європою. Європейський Союз (ЄС) започаткував процес «розширення на схід», чим мав намір прискорити процес європейської інтеграції та надати мотивацію для трансформування цих країн.

Інтеграційні процеси всередині самої Європи дали їй шанс стати потужним глобальним гравцем на рівні із США. Об'єднана та економічно могутня Європа дуже швидко почала перетворюватися на суперника в економічній сфері та у сфері безпеки. Після розширення ЄС у 2004 р. побоювання Вашингтона тільки зміцнилися, оскільки ЄС- 25 випередив США у багатьох сферах: розмірі ринку, населенні, розмірі ВВП, кількості ТНК [8]. Введення в Європі нової валюти (євро), здатної конкурувати з долларом, лише посилює побоювання Вашингтона в тому, що Європейський Союз поступово може перетворитися на глобальний фактор, який може впливати на світові процеси.

Разом з тим безпека «об'єднаної Європи» багато в чому залежить від подій на її периферії. У цьому контексті великим викликом для ЄС стали "кольорові революції". З одного боку, Європа підтримувала ці процеси, розглядаючи їх як певний процес демократизації в пострадянських країнах, які в такий спосіб набувають легітимності після здобуття незалежності, не внаслідок національної боротьби, а як результат певних обставин (розпаду СРСР та СФРЮ).

Криза ж в Югославії поставила перед «об'єднаною Європою», питання безпеки. Масова міграція з районів конфлікту, величезна кількість біженців та переміщених осіб викликали занепокоєння в країнах Європи, передусім в Німеччині та Австрії. Події в Югославії стали викликом для країн ЄС, які не бажали жодних змін на політичній карті. Тому криза на Балканах стала першим складним випробуванням для спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС, закладеної в Маастрихті (1992).

СФРЮ, яка у розвитку торговельно-економічних відносин з Європейським Співтовариством (яке пізніше набрало форм ЄС) випереджала інші країни Центрально-Східної Європи, після початку кризи втратила здобуті раніше переваги і статус «привілейованого сусіда ЄЕС» [14, с. 60]. В результаті СФРЮ була відкинута від інтеграційних процесів, а сама Балканська криза фактично сприяла зміні відносин між ЄС та Югославією. ЄС, через боснійську війну, втратив свої позиції на Балканах, уступивши своє місце НАТО та США.

Через небажання європейців йти на значні фінансові витрати на безпеку, ЄС став нездатним реагувати на виклики в самому центрі Європи. А тому Європа не змогла врегулювати кризу на Балканах (без допомоги США), що сприяло значному послабленню позицій ЄС на міжнародній арені. Тому надії на перетворення ЄС в глобальну силу не виправдались [7, с. 22]. Така ситуація змусила ЄС переглянути свої підходи до безпеки і почати активне реформування цієї сфери. В результаті ЄС спробував розробити Спільну європейську політику безпеки та оборони, яка б гарантувала здобуті європейською цивілізацією надбання та захист від нових загроз [8]. Реагування, а також розробка нових стратегій боротьби з ними стали пріоритетним завданням усіх країн світу, у тому числі й європейських.

Однак Європа зіштовхнулася з певною дилемою. З одного боку, більшість країн Євросоюзу були членами Північноатлантичного альянсу і мали гарантії безпеки від такої потужної ядерної наддержави, як США, але в той самий час зростаючий вплив, насамперед економічний, потребував розбудови власних важелів безпеки, на які б не міг впливати заокеанський партнер. Військова конфронтація на Європейському континенті стала фактично неможливою, саме тому військова присутність Вашингтона стала розглядатися такими провідними європейськими державами, як Франція та Німеччина, як загроза власним стратегічним позиціям. Разом з тим слід зазначити, що ЄС не мав військового компонента до 1999 р. [8].

Ще одним, дуже важливим, фактором було те, що європейці фактично «звикли», що вони завжди можуть покласти на Сполучені Штати Америки. Закінчення «холодної війни» вважалося за можливість нарешті забути про небезпеку нової війни на континенті і тим самим зменшити розмір військових витрат [8]. Як наслідок, Європа фактично залишилася із структурою військових сил, характерних для часів протистояння з СРСР, тобто значні сухопутні сили, здатні зупинити наступ радянських військ, але неспроможні мобільно розгорнутися, і в разі необхідності діяти у віддалених регіонах [7, с. 22].

У XXI сторіччя Європа увійшла об'єднаною, але в той самий час її позиції на міжнародній арені значно послабшали. Підстав для цього багато, але серед найголовніших: геостратегічне зниження ролі Європейського континенту та першочерговість внутрішніх для європейців проблем, пов'язаних із інституціональним розширенням ЄС. Європа перестала бути пріоритетним регіоном для наддержав (правильніше сказати, для єдиної наддержави, яка залишилась, – США) [8].

Така ситуація змусила ЄС переглянути свої підходи до безпеки і розпочати активне реформування цієї сфери. Розширення НАТО за рахунок країн колишнього соцтабору також

посилило вплив європейських країн у Північноатлантичному альянсі, хоча не треба забувати, що під час трансатлантичної кризи 2003, держави цієї, так званої “нової” Європи, стали на бік США.

Додатковим стимулом стала Косовська криза 1999 р., коли виявилось, що без допомоги США європейські країни–члени НАТО не здатні самостійно провести повноцінну військову операцію. Внаслідок цього навіть Великобританія визнала необхідність того, щоб існувала можливість здійснення операцій під прапором Євросоюзу. Все це стало поштовхом до матеріалізації Спільної європейської політики безпеки та оборони. Вже у грудні 1999 р. Гельсінкська нарада Ради Європейського Союзу визначила «Головну мету» для країн–членів ЄС щодо їх можливостей здійснювати операції з врегулювання кризових ситуацій. До них належать завдання з гуманітарної допомоги та рятування; завдання з підтримки миру; завдання для бойових підрозділів під час врегулювання кризових ситуацій включно з миротворчою діяльністю [8].

Великобританія та Франція намагаються мати власні збройні сили, спроможні вести воєнні дії високої інтенсивності. Для військового компонента ЄС є дуже важливим, щоб він був спроможний провести самостійну кампанію, а не лише брати участь у залагодженні пост-кризової ситуації (Македонія, Боснія та Герцеговина).

Також важливим питанням є те, які місії Євросоюз може виконувати самостійно, а які із залученням сил НАТО. Фактично, самостійні операції ЄС можливі лише на периферії Європи, наприклад на Балканах, в локальних зонах, де відбуваються небезпечні заворушення, або ж у Африці, де відбуваються численні негативні процеси, а вірогідність втручання США мінімальна.

Після ефективної реалізації європейської політики з питань безпеки та оборони може виникнути логічне питання про долю НАТО. Створення ж власне європейських сил безпеки може нанести рішучого удару по Альянсу.

Отже, Балканська криза (1990–2005 рр.) відбувалася в складних зовнішньополітичних умовах: глобалізація, розпад Варшавського договору та Радянського Союзу, а також посилення інтеграції всередині Європи. Міжнародна система перебуває в стадії трансформації, в результаті якої, з одного боку, відбуваються інтеграційні процеси всередині Європи, а з іншого, – вибух етнічних, соціальних та інших суперечностей. Створюється нова конфігурація системи міжнародних відносин, що супроводжується формуванням структур та механізмів безпеки.

Захід опиняється перед дилемою доцільності існування Північноатлантичного альянсу, покликаною опікуватися питаннями безпеки в контексті блокового протистояння. Однак з розпадом Організації Варшавського договору і СРСР вважалося, що військова конфронтація на Європейському континенті стала фактично неможливою, а отже, зник сенс існування Альянсу.

Разом з тим у зв'язку з розгортанням подій на Балканах та відсутністю механізмів для врегулювання та попередження аналогічних явищ, а також, беручи до уваги слабкість ООН та ОБСЄ, які покликані опікуватися проблемами як глобальної, так і регіональної безпеки, Альянс (на чолі з США) намагається перебрати першість у світі та докорінно трансформує свої структури відповідно до глобальних змін політичного та військового середовища Європи і нового характеру загроз безпеці. НАТО починає активно реагувати на нові завдання безпеки та керувати операціями з врегулювання кризових ситуацій на Балканах поза межами Євроатлантичної зони.

З часу Балканської кризи США непохитно займають свої позиції і залишаються єдиною наддержавою в світі. Їх втручання у Балканську кризу дало можливість поширити свій вплив на геополітично важливий регіон для отримання доступу до ресурсів та ринків країн регіону та тим самим фактично впливати на політику та процеси на Балканах загалом.

Інтеграційні процеси всередині Європи дали їй шанс стати потужним глобальним гравцем на рівні із США. Об'єднана та економічно могутня Європа дуже швидко почала перетворюватися на суперника в економічній сфері та у сфері безпеки. Однак криза в Югославії поставила перед “об'єднаною Європою” складні питання. Зокрема, через небажання європейців йти на значні фінансові витрати на безпеку ЄС нездатний реагувати на виклики в самому центрі Європи. Тому

Європа не змогла сама врегулювати кризу на Балканах, що сприяло значному послабленню позицій ЄС на міжнародній арені.

1. Бжезінський З. Велика шахівниця / <http://www.vesna.org.ua/txt/bzhez/shah1/0.html>. – 22.09.2006.
2. Ван Хам П. Европа и трансатлантические отношения: туманное будущее // Единство Запада и трансатлантическая безопасность перед лицом испытаний. Европейский центр по изучению вопросов безопасности им. Джорджа К. Маршалла. – № 4. Июнь, 2002. – С. 1–57.
3. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Пер. з англ. Н. Климчик. – Львів: Кальварія, 2006. – 474 с.
4. Гончаренко О.М. Пріоритети та засади формування інтегральної стратегії національної безпеки на перспективу // Стратегічна панорама. – 1998. – № 1–2. – <http://www.kgi.edu.ua/cisss-ua/files/art/prior.doc>. – 22.09.2006.
5. Гречанінов В. Після розпаду біполярної системи. Новий світовий порядок та глобалізація на початку XXI століття // Політика і час. – 2002. – № 1. – С. 58–67.
6. Захаров А. Федерализм и глобализация // Полис (Политические исследования). – 2002. – № 6. – С. 116–126.
7. Кейган Р. О рае и силе: Америка и Европа в новом мировом порядке. – М.: РОССПЭН, 2004. – 160 с.
8. Крапівін О., Каракуц А. Нові виміри в “об’єднаній Європі”. – <http://www.intsecurity.dn.ua/stat/vestnik5.php>. – 04.09.2006.
9. Куглер Р. Национальная безопасность в условиях глобализации хаотического мира: действия США и Европы // Единство Запада и трансатлантическая безопасность перед лицом испытаний. Европейский центр по изучению вопросов безопасности им. Джорджа К. Маршалла. – № 4. – Июнь, 2002. – С. 55–79.
10. Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами Європейської безпеки. – К.: Стилос, 2002. – С. 14.
11. Павленко Ю.В. Глобалізація та її протиріччя. – С. 1–23 / www.iweir.org.ua.
12. Перепелиця Г.М. Конфлікти в посткомуністичній Європі: Монографія. – К.: НІДС, 2003. – С. 381.
13. Рудич Ф. Балканська криза: геополітичний вимір // Віче. – 2000. – №10 (103). – С. 145–157.
14. Рудяков П.М. Євроінтеграційні здобутки і перспективи України та балканських країн: спільне й відмінне // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2. – С. 59–64.
15. Рудяков П. «Балканська криза» (1991–2001 рр.): характер, особливості, наслідки // Політична думка. – 2001. – № 1–2. – С. 77–88.
16. Скаленко А. Глобалізація XXI: реалії та концепції. – С. 1–11 / www.iweir.org.ua.
17. Федуняк С. Феномен «сірої зони» в Європі і на пострадянському просторі після завершення «холодної війни» // Стратегічна панорама. – <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php>. – 13.09.2006.
18. Хомський Н. Кінець холодної війни і виникнення Нового Мирового порядку // Русский архипелаг. – www.archipelag.ru/geoeconomics/global/fight/beginnings. – 21.09.2006.
19. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament: Stabilization and Association Process for the countries of South East Europe, COM (99) 235, 26 May 1999.
20. Bechev D. Between Enlargement and CFSP: the EU and Western Balkans. Paper prepared for the LSE European Foreign Policy conference 2–3 June 2004, London School of Economics / <http://www.sant.ox.ac.uk>. – 10.11.2006.
21. Guskova J. Istorija Jugoslovenske krize I. 1990–2000. – Beograd: Iydavački Grafički Atelje «M», 2003. – S. 7.
22. Howorth J. Transatlantic perspectives on European security in the coming decade // Yale Journal of International Affairs. – 2005. – Summer/Fall. – P.8–23.
23. Williams P. Crisis Management in Europe: Old Mechanisms and New Problems in: Alexander N. George (ed.) Avoiding War: Problems of Crisis Management. – Oxford: West view Press, 1991. – P. 503.